

ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻՑ (ԱՐՑԱԽԻՑ) ԲՈՆԻ ՏԵՂԱՅԱՆՎԱԾ ԱՆՁԱՆՑ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՎ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՀԱՄԱՏԵԶՍՈՒՄ *

ՀՏԴ 341.1/8

DOI: 10.52063/25792652-2025.2.25-82

ՍԵՐԳԵՅ ՂԱԶԻՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի եվրոպական
և միջազգային իրավունքի ամբիոնի և Հայաստանի
ամերիկյան համալսարանի դասախոս,
Երևանի պետական համալսարանի
եվրոպական ուսումնասիրությունների կենտրոնի փորձագետ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sergey.ghazinyan@ysu.am
[ORCID: 0000-0003-2796-1322](https://orcid.org/0000-0003-2796-1322)

2023 թ. Լեոնային Ղարաբաղի (Արցախի) բնակչության բռնի տեղահանությունը և նրանց իրավական կարգավիճակի վերաբերյալ խնդիրները առաջացրել են նրանց վերադարձի և սեփականության իրավունքների պահպանմանը վերաբերող մի շարք իրավական հարցեր:

Սույն հոդվածը նպատակ ունի վերլուծելու՝ Լեոնային Ղարաբաղի (Արցախի) բնակչության՝ վերը նշված իրավունքների բովանդակությունը և իրավական կարգավիճակով պայմանավորված՝ դրանց սահմանափակումների հնարավորությանն առնչվող հարցեր:

Որպես խնդիր դիտարկվում են թե՛ վերադարձի իրավունքի կիրառելիությունը հակամարտությունից հետո, թե՛ սեփականության իրավունքի ճանաչումը միջազգային և տարածաշրջանային իրավական հարթակներում:

Մարդու իրավունքների միջազգային փաստաթղթերի, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի (այսուհետ՝ ՄԻԵԴ) նախադեպային իրավունքի և այլ համեմատելի իրավիճակների վերլուծությունը փաստում է, որ նշված իրավունքները չեն կարող սահմանափակվել իրավական կարգավիճակի հիմքով:

Վերադարձի և սեփականության իրավունքները ճանաչվում են որպես շարունակական իրավունքներ, որոնք ենթակա են պաշտպանության՝ անկախ իրավական կարգավիճակից: Հոդվածում հանգամանալից ներկայացված են նաև պետությունների պարտավորությունները և միջազգային մշտադիտարկման մեխանիզմների դերը դրանց երաշխավորման գործում:

Բացի իրավական փաստաթղթերի՝ բովանդակային և համեմատական վերլուծությունից, հոդվածում կիրառվել է նաև իրավական մոտեցումների՝ համադրված և դատական նախադեպերի՝ գործնական կիրառման գնահատում: Հետազոտությունը ներառում է նաև համատեքստային վերլուծություն՝ հակամարտությունից հետո ձևավորված իրավիճակային գործոններն արձանագրելու նպատակով:

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.07.2025թ., գրախոսվել՝ 22.07.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.09.2025թ.:

Հիմնաբառեր՝ *Լեռնային Ղարաբաղ, բռնի տեղահանում, քաղաքացիություն, վերադարձի իրավունք, սեփականության իրավունք, ՄԻԵԴ, միջազգային իրավունք, փախստական, պաշտպանության միջոցներ:*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Լեռնային Ղարաբաղում (Արցախ) մարդու իրավունքների բազմաթիվ խախտումների և ռազմական հանցագործությունների համար չկրելով ոչ մի պատասխանատվություն՝ Ադրբեյջանը 2023 թ. սեպտեմբերի 19-ին շարունակել է իր ցեղասպանական քաղաքականությունը՝ հասնելով Արցախի ամբողջական հայաթափմանը: Այդ ամենի հետևանքով 120.000 էթնիկ հայեր տեղահանվում են Հայաստան (Ավետիք Հարությունյան, Սոնա Հայրապետյան. Արցախի Հանրապետության շրջափակումը, հայաթափումը և միջազգային իրավունքը):

Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց կողմից ՀՀ քաղաքացիություն ձեռք բերելուն առնչվող մտահոգությունների շարքում է եղել այն հարցը, թե ինչպես կարող է քաղաքացիություն ձեռք բերելը ազդել Լեռնային Ղարաբաղ վերադարձի իրավունքի և սեփականության իրավունքի վրա: Հետևաբար՝ սույն իրավական վերլուծության շրջանակում այս խնդիրը դիտարկելով որպես Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակի վրա ազդեցություն ունեցող հանգամանք՝ անհրաժեշտ է դարձել դրա շուրջ ուսումնասիրություն իրականացնել:

Վերլուծությունը ներառում է ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքի, մարդու իրավունքների միջազգային կարգավորումների, միջազգային մարդասիրական իրավունքի, գործնականում այլ հետկոնֆլիկտային տարածաշրջաններում նմանատիպ դեպքերի համեմատական վերլուծություն՝ բացահայտելու բռնի տեղահանված բնակչության իրավունքների երաշխավորման փորձը: Այն նպատակ ունի ներկայացնելու միջազգային իրավունքի վերաբերելի կառուցակարգերի վերլուծության վրա հիմնված իրավական եզրակացություն՝ աջակցելու Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակի շուրջ վերը նշված խնդիրների լուծմանը:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻՑ ԲՐՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՎԱԾ ԱՆՁԱՆՑ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԻՐԱՎՈՒՆԵՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Վերադարձի իրավունքը միջազգային իրավունքում հաստատված սկզբունք է, որը հաճախ կիրառվում է տեղահանված բնակչության, այդ թվում՝ փախստականների և այլ խմբերի համատեքստում, որոնք ստիպված են եղել լքել իրենց տները հակամարտությունների, հետապնդումների կամ այլ մարտահրավերների պատճառով: Վերադարձի իրավունքը հստակորեն արձանագրվում է առանցքային միջազգային իրավական փաստաթղթերում: Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը երաշխավորում է, որ յուրաքանչյուր ոք ունի ցանկացած երկիր՝ ներառյալ իր երկիրը, լքելու, և իր երկիր վերադառնալու իրավունք (Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր, Հոդված 13): Այս սկզբունքը հետագայում վերահաստատվում է Զաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրով (այսուհետ՝ ԶԶԻՄ), որտեղ սահմանվում է, որ ոչ ոք չի կարող կամայականորեն զրկվել իր երկիր մուտք գործելու իրավունքից (Զաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիր, Հոդված 12):

Ինչպես բոլոր իրավունքների, այնպես էլ՝ վերադարձի իրավունքի արդյունավետ իրացման երաշխավորը պետք է հանդիսանա ներպետական իշխանությունը: Միակ

ճանապարհը, որով երկրները կարող են շեղվել այս պարտականությունից, ԶԶԻՄ-ով սահմանված ծայրահեղ հանգամանքներն են, օրինակ՝ ազգի կյանքին սպառնացող արտակարգ դրությունը, որը պետք է պաշտոնապես հայտարարվի: Այդուամենայնիվ, նույնիսկ այս իրավիճակներում պետությունները պետք է ապահովեն, որ իրենց գործողությունները չխախտեն միջազգային իրավունքով նախատեսված իրենց մյուս պարտավորությունները և չառաջացնեն խտրականություն ռասայի, մաշկի գույնի, սեռի, լեզվի, կրոնի կամ սոցիալական ծագման հիման վրա:

Մարդու իրավունքների կոմիտեն ներկայացրել է ընդհանուր մեկնաբանություն ԶԶԻՄ վերաբերելի դրույթի՝ 12-րդ հոդվածի 4-րդ մասի վերաբերյալ: Մասնավորապես, այն արձանագրում է, որ անձի՝ սեփական երկիր մուտք գործելու իրավունքը ճանաչում է տվյալ երկրի հետ անձի հատուկ հարաբերությունները: Դա ենթադրում է սեփական երկրում մնալու իրավունք: Այն ներառում է ոչ միայն սեփական երկիրը լքելուց հետո վերադառնալու իրավունքը, այլ նաև անձին առաջին անգամ իր երկիր գալու իրավունք տալը, եթե նա ծնվել է երկրից դուրս: Վերադարձի իրավունքը ենթադրում է այլ երկրներ բնակչության բռնի տեղահանության կամ զանգվածային արտաքսման արգելք:

Ըստ Մարդու իրավունքների կոմիտեի մեկնաբանության՝ ԶԶԻՄ 12-րդ հոդվածի 4-րդ մասի ձևակերպումը չի տարբերում քաղաքացիներին և օտարերկրացիներին («ոչ ոք»): Այսպիսով՝ այս իրավունքից օգտվելու հնարավորություն ունեցող անձինք կարող են նույնացվել միայն «իր սեփական երկիրը» արտահայտության իմաստը մեկնաբանելով: «Իր սեփական երկրի» շրջանակն ավելի լայն է, քան «իր ազգության երկիր» հասկացությունը: Այն չի սահմանափակվում ֆորմալ առումով քաղաքացիությամբ, այսինքն՝ ծննդյան պահին կամ շնորհման արդյունքում ձեռք բերված քաղաքացիությամբ: Այն ընդգրկում է առնվազն այն անհատներին, որոնք տվյալ երկրի հետ իրենց հատուկ կապերի կամ պահանջների պատճառով չեն կարող համարվել «պարզապես օտարերկրացիներ»:

Ավելին՝ 12-րդ հոդվածի 4-րդ մասը թույլ է տալիս ավելի լայն մեկնաբանություն, որը կարող է ներառել երկարաժամկետ բնակիչների այլ կատեգորիաներ՝ չսահմանափակվելով քաղաքացիություն չունեցող անձանցով, որոնք կամայականորեն զրկված են նման բնակության երկրի քաղաքացիություն ձեռք բերելու իրավունքից: Զանի որ այլ գործոնները որոշակի հանգամանքներում կարող են հանգեցնել անձի և երկրի միջև սերտ և երկարատև կապերի հաստատմանը. մասնակից պետություններն իրենց զեկույցներում պետք է ներառեն տեղեկատվություն մշտական բնակիչների՝ իրենց բնակության երկիր վերադառնալու իրավունքների մասին:

Ոչ մի դեպքում չի կարելի անձին կամայականորեն զրկել սեփական երկիր մուտք գործելու իրավունքից: Այս համատեքստում կամայականության հայեցակարգին հղումը նպատակ ունի ընդգծելու, որ այն վերաբերում է պետության բոլոր գործողություններին՝ օրենսդրական, վարչական և դատական բնույթի: Մարդու իրավունքների կոմիտեն արձանագրել է, որ քիչ են, եթե այդպիսիք կան, այնպիսի հանգամանքները, որոնց դեպքում սեփական երկիր մուտք գործելու իրավունքից զրկելը կարող է ողջամիտ լինել: Մասնակից պետությունը չպետք է անձին քաղաքացիությունից զրկելով կամ անձին երրորդ երկիր վտարելով կամայականորեն արգելի այդ անձին վերադառնալ իր երկիր (Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 12-րդ հոդվածի վերաբերյալ Մարդու իրավունքների կոմիտեի թիվ 27 ընդհանուր մեկնաբանությունները, պարբերություններ 19-21):

Ուստի՝ ԶԶԻՄ-ի համաձայն՝ վերադարձի իրավունքը կախված չէ անձի իրավական կարգավիճակից: Յուրաքանչյուր անհատ, որ պահպանել է «խկական և արդյունավետ կապեր» խնդրո առարկա տարածքների հետ, պետք է օգտվի վերադարձի իրավունքից՝ անկախ նրանից՝ նա փախստական է, այսինքն՝ հալածանքներից փախած, թե՛ այլ իրավական կարգավիճակ ունեցող անձ:

Հատկանշական է, որ իրավունք ունեն ոչ միայն նրանք, ովքեր ի սկզբանե լքել են տարածքը, այլ նաև նրանց ժառանգները, քանի դեռ նրանք համապատասխան կապեր են պահպանել այդ տարածքի հետ: Իրավունքը պահպանվում է նույնիսկ այն դեպքում, երբ տարածքի նկատմամբ ինքնիշխանությունը վիճարկվում է կամ փոխվել է (Վերադարձի իրավունքի վերաբերյալ «Human Rights Watch»-ի դիտարկումներ):

Ամփոփելով նշենք, որ Մարդու իրավունքների կոմիտեի՝ քննարկվող ընդհանուր մեկնաբանությունը և մասնավորապես՝ «սեփական երկրի» ընդգրկուն մեկնաբանությունը միտված է պաշտպանելու բոլոր նրանց վերադարձի իրավունքը, ովքեր «հատուկ կապեր» ունեն որևէ երկրի հետ: Այդ անձինք նրանք են, ովքեր չեն կարող համարվել «պարզապես օտարերկրացիներ»: Մարդու իրավունքների կոմիտեն նշել է, որ տարածքը «սեփական երկիր» է համարվում այն դեպքում, երբ «անհատը, որը տվյալ երկրի հետ իր հատուկ կապերի կամ հավակնությունների պատճառով չի կարող պարզապես օտարերկրացի համարվել», և այդ տարածքի հետ ունի «իսկական և արդյունավետ կապեր»:

«Իսկական և արդյունավետ կապը» «սեփական երկրի» հետ կարող է կազմված լինել տարբեր տարրերից՝ ներառյալ լեզուն, երկարաժամկետ բնակությունը, մշակութային ինքնությունը, ընտանեկան կապերը և այլն: Այն չի կարող սահմանափակվել միայն մշտական բնակության վայրով: «Սեփական երկիրը» ենթադրում է կապերի ավելի լայն շրջանակներ, որոնք միասին կազմում են «իսկական և արդյունավետ կապ»: Այն թույլ է տալիս իրենց երկրից դուրս գտնվողներին առաջին անգամ վերադառնալ, նույնիսկ եթե նրանք ծնվել են այլ վայրում և առաջին անգամ են մտնելու այդ երկիր, քանի որ նրանք պահպանել են «իսկական և արդյունավետ կապ» երկրի հետ:

Վերադարձի իրավունքն արձանագրվում է նաև **Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության Բնիկ և ցեղային ժողովուրդների թիվ 169** կոնվենցիայով: Այն արձանագրում է, որ հնարավորության դեպքում այդ ժողովուրդները պետք է իրավունք ունենան վերադառնալու իրենց ավանդական հողերը այն պահին, երբ տեղահանության հիմքերը դադարեն գոյություն ունենալ (Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության Բնիկ և ցեղային ժողովուրդների թիվ 169 կոնվենցիա, Հոդված 16):

Միավորված ազգերի կազմակերպության **Բնիկ ժողովուրդների իրավունքների մասին հռչակագրի** համաձայն՝ բնիկ ժողովուրդները չպետք է բռնի հեռացվեն իրենց հողերից կամ տարածքներից: Ոչ մի վերաբնակեցում չպետք է տեղի ունենա առանց համապատասխան բնիկ ժողովուրդների ազատ, նախնական և տեղեկացված համաձայնության և արդար փոխհատուցման վերաբերյալ համաձայնությունից հետո և, հնարավորության դեպքում, վերադարձի տարբերակով (Միավորված ազգերի կազմակերպության բնիկ ժողովուրդների իրավունքների մասին հռչակագիր, Հոդված 10):

Ի լրումն մարդու իրավունքների վկայակոչված հիմնարար փաստաթղթերի՝ վերադարձի իրավունքը պաշտպանվում է միջազգային մարդասիրական իրավունքով: Ժնևի չորրորդ կոնվենցիան և դրա լրացուցիչ արձանագրությունները վերաբերում են գինված հակամարտությունների ժամանակ քաղաքացիական անձանց նկատմամբ վերաբերմունքին: Այն ընդգծում է տեղահանված անձանց իրավունքները հարգելու և ռազմական գործողությունների դադարեցման դեպքում նրանց վերադարձը հեշտացնելու անհրաժեշտությունը (Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին կոնվենցիա, Հոդված 45):

Միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ գործնականում վերադարձի իրավունքի իրականացումը մեծապես տատանվում է՝ կախված համատեքստից: Որոշ հայտնի դեպքեր ցույց են տալիս և՛ հաջողությունները, և՛ մարտահրավերները այս իրավունքի իրացման հարցում: Մասնավորապես՝ պաղեստինցի փախստականների վերադարձի իրավունքը խրախուսվող-պաղեստինյան

հակամարտության կենտրոնական խնդիրն է: **Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 1948-ի 194 (III) բանաձևը** հստակորեն նշում է, որ փախստականներին, որոնք ցանկանում են վերադառնալ իրենց տները և խաղաղ ապրել իրենց հարևանների հետ, պետք է թույլատրեն դա անել (Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 1948-ի 194 (III) բանաձև): Չնայած դրան՝ խնդիրը մնում է չլուծված, քանի որ միլիոնավոր պաղեստինցի փախստականներ և նրանց ժառանգները դեռևս փնտրում են կայուն լուծում (Պաղեստինի ժողովրդի վերադարձի իրավունքը, ՄԱԿ հետազոտություն):

Մեկ այլ իրավիճակում, Բոսնիական պատերազմից հետո (1992–1995թթ.) Բոսնիա և Հերցեգովինայում խաղաղության ընդհանուր շրջանակային համաձայնագիրը (Ղեկնարկի հռչակագիր) ներառում էր տեղահանվածների վերադարձի դրույթներ: Միջազգային կազմակերպությունների աջակցությամբ իրականացվող գործընթացը նպաստեց բազմաթիվ տեղահանված բոսնիացիների, խորվաթների և սերբերի վերադարձին իրենց նախապատերազմյան տները, թեև սեփականության վերադարձի և էթնիկական լարվածության հետ կապված մարտահրավերները շարունակվում էին (Բոսնիա և Հերցեգովինայում խաղաղության ընդհանուր շրջանակային համաձայնագիրը (Ղեկնարկի հռչակագիր)):

Միջազգային պրակտիկան ընդգծում է վերադարձի համար բարենպաստ պայմանների ստեղծման կարևորությունը՝ ներառյալ անվտանգության երաշխիքները, ենթակառուցվածքների վերակառուցումը և հաշտեցման ջանքերը: Այն նաև ընդգծում է տեղահանման հիմնական պատճառները լուծելու և վերադարձի կամավոր և տեղեկացված լինելու անհրաժեշտությունը: Պետությունները և միջազգային դերակատարները ընդհանուր պատասխանատվություն ունեն՝ պաշտպանելու վերադարձի իրավունքը:

Վերադարձի իրավունքը Լեռնային Ղարաբաղի համատեքստում ներկայացնում է եզակի մարտահրավերներ և բարդություններ, որոնք արմատավորված են տասնամյակների հակամարտությունների, էթնիկ ատելության, տարածքային վերահսկողության փոփոխման և մարդկանց զանգվածային տեղահանության վրա: Հաշվի առնելով, որ յուրաքանչյուր դեպք անհատական հանգամանքների միասնություն է, համեմատական վերլուծությունը միջազգային այլ իրավիճակների հետ կարող է ունենալ ոչ ամբողջական վերաբերելիություն:

Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց վերադարձի իրավունքն ամրագրված է ոլորտի փաստաթղթերով, մասնավորապես՝ **Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրով և ԶԲՄԻ-ով**: «Հայաստանն ընդդեմ Ադրբեջանի» գործով Արդարադատության միջազգային դատարանի՝ (այսուհետ՝ ԱՄԴ) ժամանակավոր միջոցներ կիրառելու որոշումը (17 նոյեմբերի 2023թ.) անդրադառնում է Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված էթնիկ հայերի վերադարձի իրավունքին վերաբերող հիմնական խնդիրներին: Դատարանի վերլուծությունը ընդգծում է պետությունների պարտավորությունները՝ պաշտպանելու և հարգելու տեղահանված բնակչության իրավունքները՝ միջազգային իրավունքի համաձայն՝ ներառյալ՝ իրենց տները ապահով և արժանապատիվ վերադառնալու նրանց իրավունքը:

Ադրբեջանը հայտարարություններ է արել հայ բնակչության վերադարձը Լեռնային Ղարաբաղ ապահովելու մասին, սակայն այդ խոստումները թերահավատության են բախվում առաջադրված նախապայմանների, պատմական դժգոհությունների, անվտանգության մտահոգությունների և տեղահանվածների անվտանգ, կամավոր և արժանապատիվ վերադարձը երաշխավորող մեխանիզմների բացակայության պատճառով:

ԱՄԴ-ն ընդգծել է Ադրբեջանի պարտավորությունը՝ զերծ մնալու գործողություններից, որոնք կխոչընդոտեն տեղահանված հայերի վերադարձը Լեռնային Ղարաբաղ: Սա ներառում է խտրականության բացառումը և տեղահանված անձանց իրավունքների պաշտպանությունը, մասնավորապես՝ նրանց՝

անվտանգության, սեփականության և մշակութային ինքնության իրավունքները: Դատարանը նաև ընդգծել է, որ վերադարձի գործընթացը պետք է համապատասխանի միջազգային իրավունքի չափանիշներին՝ ներառյալ կամավորությունը և անվտանգ ու կայուն վերադարձի համար անհրաժեշտ պայմանների ապահովումը:

Իր հիմնավորման մեջ ԱՄԴ-ն ընդգծել է Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման միջազգային կոնվենցիայի կիրառելիությունը այս համատեքստում: Դատարանը նշել է, որ Ադրբեջանը պետք է կանխի և հասցեագրի ցանկացած խտրական պրակտիկա կամ իռեզոնանսայինություն, որը կարող է խոչընդոտել էթնիկ հայերի վերադարձը: Բացի այդ, այն ընդգծել է, որ վստահությունը վերականգնելու և տեղահանված բնակչության անվտանգությունը ապահովելու անհրաժեշտությունը:

ԱՄԴ-ը նաև ճանաչել է հակամարտության ավելի լայն համատեքստը և պատմական դժգոհությունները հայերի և ադրբեջանցիների միջև: Թեև Դատարանի որոշումը կենտրոնացած է ժամանակավոր միջոցների վրա, այն ընդգծում է միջազգային վերահսկողության կարևորությունը վերադարձի գործընթացը հեշտացնելու և միջազգային իրավական չափանիշներին համապատասխանությունն ապահովելու համար:

Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց վերադարձի իրավունքի տեսանկյունից այս որոշումն ունի հիմնարար նշանակություն, քանի որ այն սահմանում է հստակ իրավական դաշտ տեղահանված էթնիկ հայերի՝ Լեռնային Ղարաբաղ վերադառնալու իրավունքներին անդրադառնալու համար: Այնուամենայնիվ, այս միջոցառումների գործնական իրականացումը մնում է մարտահրավեր, որը պահանջում է Ադրբեջանի կողմից համագործակցություն, արդյունավետ միջազգային մոնիթորինգ և խնդիրները լուծելու այլ մեխանիզմներ (Արդարադատության միջազգային դատարանի «Հայաստանն ընդդեմ Ադրբեջանի» գործով ժամանակավոր միջոցներ կիրառելու վերաբերյալ Արդարադատության միջազգային դատարանի 2023 թվականի նոյեմբերի 17-ի որոշում):

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻՑ ԲՐՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՎԱԾ ԱՆՁԱՆՑ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձինք կորցրել են իրենց՝ սեփականության իրավունքով պատկանող անշարժ գույք՝ բնակարաններ, առանձնատներ, գյուղատնտեսական և արտադրական նշանակության հողեր, գործարաններ, արտադրամասեր և այլ սեփականության օբյեկտներ, որոնց նկատմամբ սեփականության իրավունքից բխող և որևէ իրավագործություն իրականացնելը սույն վերլուծության պահին եղել է անհնարին:

Հաշվի առնելով, որ Ադրբեջանը հանդիսանում է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի (այսուհետ՝ ՄԻԵԿ) անդամ պետություն, նշված գույքի նկատմամբ Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց սեփականության իրավունքի վերականգման շուրջ իրավական վերլուծությունն անհրաժեշտ է հիմնականում ծավալել ՄԻԵԿ-ի և ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքի շրջանակում:

ՄԻԵԴ-ն իր նախադեպային իրավունքում մեկնաբանել է ՄԻԵԿ թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածով երաշխավորված սեփականության իրավունքը՝ որպես վերադարձի իրավունքի ասպեկտ, հատկապես այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է տեղահանված բնակչության սեփականության իրավունքին: Զննարկվող դրույթը, մասնավորապես, ամրագրում է, որ յուրաքանչյուր ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձ ունի իր գույքից անարգել օգտվելու իրավունք: Ոչ ոք չի կարող զրկվել իրեն պատկանող գույքից՝ բացառությամբ ի շահ հանրության, և այն պայմաններով, որոնք նախատեսված են օրենքով ու միջազգային իրավունքի

ընդհանուր սկզբունքներով (Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա, Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդված):

Բռնի տեղահանության համատեքստում սեփականության իրավունքը ՄԻԵԴ-ի կողմից մեկնաբանվել է որպես գույքային իրավունքների վերականգնման կամ փոխհատուցման երաշխիք, ինչը կարող է անուղղակիորեն աջակցել վերադարձի իրավունքին: Մասնավորապես, ՄԻԵԴ-ն իր նախադեպային իրավունքում ընդհանուր առմամբ չի դիտարկել տեղահանված անձանց կողմից այլ երկրում քաղաքացիություն ձեռք բերելը որպես, ՄԻԵԿ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի համաձայն, նրանց սեփականության իրավունքի վրա ազդող որոշիչ գործոն: Դատարանի ուշադրության կենտրոնում հիմնականում եղել են սեփականության իրավունքի, հասանելիության և արդյունավետ պաշտպանության միջոցների շարունակականությունը, այլ ոչ թե տեղահանված բնակչության իրավական կարգավիճակը:

Այսպես՝ *Լուիզոդոուն ընդդեմ Թուրքիայի* գործով, որի շրջանակում ՄԻԵԴ-ն առաջին անգամ քննարկում է տեղահանված անձանց՝ իրենց տան և գույքի նկատմամբ հարգանքի իրավունքի հարցը, արձանագրվել է, որ, չնայած թուրքական կառավարության այն փաստարկներին, որ տարածքն այժմ գտնվում է Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետության իրավասության ներքո, Թուրքիան իրականացնում է արդյունավետ վերահսկողություն տարածքի նկատմամբ և պատասխանատու է իրավունքի խախտման համար: Դատարանը հաստատել է, որ դիմումատուի տեղահանությունը չի զրկել նրան իր սեփականության իրավունքներից և պատասխանատվության է ենթարկել Թուրքիային՝ դիմումատուին սեփականության իրավունքով պատկանող գույքի տնօրինումն արգելելու համար: Այս վճիռը հատկապես վերաբերել է, քանի որ սահմանում է, որ երկարատև տեղահանությունը չի խզում իրավական կապը տեղահանված անձանց և նրանց սեփականությամբ պատկանող գույքի միջև: Սա կարևոր արձանագրում է, որը կիրառելի է Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված բնակչության համար:

Ավելին՝ *Լուիզոդոուն ընդդեմ Թուրքիայի* գործով դիմումատուի՝ Կիպրոսի հունական քաղաքացիությունը և Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետության տարածքից դուրս բնակվելը չի ազդել նրա սեփականության իրավունքների վրա: Դատարանը ընդգծել է, որ սեփականության իրավունքները չեն մարվում տեղահանման կամ երկարատև բացակայությամբ, նույնիսկ եթե դիմումատուն ձեռք է բերում կամ ունի այլ երկրի քաղաքացիություն (*Լուիզոդոուն ընդդեմ Թուրքիայի* (ըստ Էության քննություն)):

Մենթեշը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի գործով քուրդ գյուղացիները տեղահանվել են ռազմական գործողությունների պատճառով, իսկ նրանց տներն ու ունեցվածքը ավերվել են թուրքական ուժերի կողմից: Դիմումատուները պնդում էին, որ իրենց մերժել են վերադառնալ իրենց բնակության վայր և զրկել են իրենց ունեցվածքը հետ պահանջելու հնարավորությունից: ՄԻԵԴ-ը համարել է, որ Թուրքիան խախտում է դիմումատուների սեփականության իրավունքը՝ նշելով, որ գույքի ոչնչացումը և իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցների բացակայությունը հանդիսանում է դիմումատուների իրավունքների խախտում:

Լրացնելով՝ հարկ է նշել, որ *Մենթեշը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի* գործում քուրդ գյուղացիների տեղահանությունը և նրանց ունեցվածքին հասանելիության բացակայությունը հիմնական խնդիրներն էին, սակայն նրանց քաղաքացիությունը կամ այլ երկրում քաղաքացիություն ձեռք բերելը չեն ներկայացվել որպես սեփականության իրավունքի վրա ազդող գործոններ: ՄԻԵԴ-ն ընդգծել է պետության պարտավորությունները՝ հարգելու և վերականգնելու սեփականության իրավունքը՝ անկախ տեղահանված բնակչության իրավական կարգավիճակից (*Մենթեշը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի* (ըստ Էության քննություն) 1997):

Սարգսյանն ընդդեմ Ադրբեջանի գործով դիմումատուն՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության ժամանակ տեղահանված Եթնիկ հայը, չի կարողացել վերադառնալ

Գյուլիստան գյուղում գտնվող իր տուն: Նա պնդել է, որ Ադրբեջանի՝ իր վերադարձը և սեփականության հասանելիությունը թույլ չտալը խախտում է ՄԻԵԿ-ով երաշխավորված իր իրավունքները: ՄԻԵԿ-ն արձանագրել է դիմումատուի՝ սեփականության իրավունքների մնայուն բնույթը՝ չնայած տասնամյակների տեղահանմանը, և ընդգծել, որ Ադրբեջանը պարտավոր է ստեղծել պայմաններ, որոնք կապահովեն անվտանգ վերադարձ կամ արդյունավետ պաշտպանության միջոցներ, ինչպիսին է փոխհատուցումը: Վճիռն ուղղակիորեն առնչվում է Լեռնային Ղարաբաղից տեղահանված հայերի իրավունքների վերաբերյալ սույն հոդվածում ներկայացված վերլուծությանը, քանի որ այն վերահաստատում է այն սկզբունքը, որ հակամարտությունների հետևանքով առաջացած տեղահանությունները չեն ժխտում սեփականության իրավունքները: Ավելին՝ գույքի հասանելիության խոչընդոտների հետևանքով առաջացած իրավունքի շարունակական խախտումը թույլ չի տալիս այդ իրավունքի վերականգնման համար սահմանել որևէ կոնկրետ ժամկետ: Օրինակ՝ կոնկրետ դեպքում սեփականության իրավունքի ճանաչում և դրա վերականգնման պահանջ է ներկայացվել շուրջ երկու տասնամյակ անց:

Անդրադառնալով սույն հետազոտությանը վերաբերող կոնկրետ խնդրին՝ անհրաժեշտ է նկատել, որ *Սարգսյանն ընդդեմ Ադրբեջանի* գործով դիմումատուի՝ Գյուլիստանից տեղահանումը և հետագա բնակությունը Հայաստանում չեն դիտարկվել որպես նրա սեփականության իրավունքները սահմանափակելու հիմքեր: Չանաչելով դիմումատուի *Հայաստանի քաղաքացի* իրավական կարգավիճակը՝ ՄԻԵԿ-ը կենտրոնացել է նրա վերադարձի համար պայմաններ ստեղծելու կամ փոխհատուցում տրամադրելու համար Ադրբեջանի պարտավորությունների վրա (*Սարգսյանն ընդդեմ Ադրբեջանի* (ըստ Էության քննություն) 2015):

Չիրագովը և այլք ընդդեմ Հայաստանի գործով Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության ընթացքում Լաչինից տեղահանված Ադրբեջանի քաղաքացի, ազգությամբ քուրդ դիմումատուները խնդրել են փոխհատուցել իրենց ունեցվածքը: ՄԻԵԿ-ը նախ արձանագրել է, որ գանգատի քննության ժամանակահատվածում Հայաստանը արդյունավետ վերահսկողություն է իրականացրել տարածաշրջանի նկատմամբ և պատասխանատվություն է կրում վերադարձի համար պայմաններ ստեղծելու կամ համարժեք փոխհատուցում չտրամադրելու համար: *Չիրագովը և այլք ընդդեմ Հայաստանի* գործով ՄԻԵԿ-ը դիմումատուների քաղաքացիությունը չի համարել ազդող գործոն, որը կարող է փոխել նրանց սեփականության կամ փոխհատուցման իրավունքը: (*Չիրագովը և այլք ընդդեմ Հայաստանի* (ըստ Էության քննություն) 2015):

Զերիմովան և այլք ընդդեմ Ռուսաստանի գործով դիմումատուները տեղահանվել են Չեչնիայի Հանրապետությունից ռազմական գործողությունների և իրենց տների ենթադրյալ ավերման պատճառով: Նրանք պնդում էին, որ ռուսական իշխանությունները չեն կարողացել ապահովել իրենց վերադարձը կամ փոխհատուցել իրենց կորուստները: ՄԻԵԿ-ը ճանաչել է Ռուսաստանի պարտավորությունը՝ նպաստելու վերադարձին և տրամադրելու գույքի կորստի փոխհատուցում՝ վերահաստատելով սեփականության իրավունքի կարևոր նշանակությունը հետկոնֆլիկտային վերականգնման գործընթացում (*Զերիմովան և այլք ընդդեմ Ռուսաստանի* (ըստ Էության քննություն) 2011):

Ուստի՝ ՄԻԵԿ-ն իր նախադեպային իրավունքում դրսևորում է հետևողական մոտեցում տեղահանված բնակչության սեփականության իրավունքների պաշտպանության համար: Այն ընդգծում է անդամ պետությունների պարտավորությունները՝ հնարավորության դեպքում երաշխավորելու արդյունավետ վերադարձը և տրամադրելու փոխհատուցում կամ տրամադրելու փոխհատուցում, եթե վերադարձն անհնարին է: Այս նախադեպերը կարևոր նշանակություն ունեն Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված հայերի իրավունքների շրջանակում և

գնահատելու՝ Ադրբեջանի կողմից միջազգային իրավունքով, մասնավորապես՝ ՄԻԵԿ-ով ստանձնած պարտավորությունների կատարումը:

Սույն վերլուծության իմաստով կարևոր է գնահատել նաև ՄԻԵԿ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածով պաշտպանվող «սեփականության» շրջանակը: Այսպես, ՄԻԵԿ նախադեպային իրավունքի համաձայն՝ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածն, ըստ էության, երաշխավորում է դասական իմաստով սեփականության իրավունքը: Այնուամենայնիվ, «տիրապետում» («possession») հասկացությունն ունի ինքնավար նշանակություն, որը չի սահմանափակվում գրանցված սեփականության իրավունքով: ՄԻԵԿ նախադեպային իրավունքի վերլուծությունը վկայում է, որ նման իրավիճակներում դատարանի կողմից գնահատման հիմնական առարկան է գույքի «տիրապետումը»: Ընդ որում, այդ ընթացքում ՄԻԵԿ-ը կաշկանդված չէ ներպետական օրենսդրության կարգավորումներով:

Մասնավորապես, *Դոդանը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի* գործով ՄԻԵԿ-ը վկայակոչել է «սեփականություն» բառի ինքնավար նշանակությունը: Ի պատասխան Կառավարության այն փաստարկի, որ դիմումատուները ցույց չեն տվել, որ իրենք սեփականության իրավունք ունեն և, հետևաբար, չեն կարող պատշաճ կերպով համարվել Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի խախտման գոհ, ՄԻԵԿ-ը գնահատել է, որ սեփականության իրավունքի վկայականների բացակայությունը խնդիր չէ: Դատարանը գտել է, որ իրենից չի պահանջվում որոշել, թե արդյոք սեփականության իրավունքի վկայականների բացակայության դեպքում դիմումատուները թուրքական օրենսդրության համաձայն ունեն սեփականության իրավունքներ: Փոխարենը սահմանեց այն հարցը, թե, արդյո՞ք, դիմումատուների կողմից իրականացվող ընդհանուր տնտեսական գործունեությունը «տիրապետում» է (Դոդանը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի (ըստ էության քննություն) 2004):

Տեղահանված անձանց առնչվող մեկ այլ՝ *Սագինաձեն և այլք ընդդեմ Վրաստանի* գործով ՄԻԵԿ-ն արձանագրել է, որ, նույնիսկ գրանցված սեփականության իրավունքի բացակայության դեպքում, դիմումատուի կողմից քրեչի տնօրինումը ավելի քան 10 տարի շարունակ, կարող է Թիվ 1 Արձանագրության 1-ին հոդվածի նպատակների տեսանկյունից համարվել «տիրապետում»: Այդ տեսանկյունից անհրաժեշտ է հաշվի առնել «տիրապետման» բարեխիղճ բնույթը, ինչպես նաև իշխանությունների կողմից ակնհայտ հանդուրժողականությունը և տարբեր իրավական ակտերի ընդունումը, որոնք հաստատում են ներքին տեղահանված անձանց իրավունքները բնակարանային ոլորտում և դրանց պաշտպանության ամուր երաշխիքներ (Սագինաձեն և այլք ընդդեմ Վրաստանի (ըստ էության քննություն) 2010):

Ուստի՝ ՄԻԵԿ նախադեպային իրավունքով ձևավորված դիրքորոշման համաձայն՝ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի համաձայն սեփականության իրավունքը կապված է սեփականությունից օգտվելու, այն տնօրինելու և սեփականության իրավունքն իրացնելու կարողության հետ: Այն պարտադիր կերպով չի ենթադրում սեփականության պաշտոնական գրանցում, այլ գնահատում է դիմումատուի կողմից խնդրո առարկա գույքի «տիրապետման» հարցը: Տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակը կամ քաղաքացիությունը, ներառյալ այլ երկրում քաղաքացիություն ստանալը, չի սահմանափակում այդ իրավունքը կամ գրկում դրանից (Տեղահանված անձանց տիրապետման իրավունքի իրացման հարցի շուրջ ՄԻԵԿ նախադեպային իրավունքի համապարփակ վերլուծություն է ներկայացված *Ներքին տեղահանված անձանց պաշտպանությունը Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի և Եվրոպայի խորհրդի այլ չափանիշների համաձայն* ձեռնարկում):

Սույն հարցի քննարկման շրջանակում անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև Միավորված ազգերի կազմակերպության Փախստականների և տեղահանված անձանց բնակարանների և գույքի վերադարձի վերաբերյալ սկզբունքներին

(այսուհետ՝ Պինհեյրոյի սկզբունքներ) (Միավորված ազգերի կազմակերպության Փախստականների և տեղահանված անձանց բնակարանների և գույքի վերադարձի վերաբերյալ սկզբունքներ):¹ Այս փաստաթուղթն ընդգծում է տեղահանված բնակչության գույքի և վերադարձի իրավունքների հետ կապված իրավիճակների շուրջ կարևոր իրավական շրջանակ: Այս սկզբունքները սահմանում են տեղահանված անձանց՝ իրենց տներ վերադառնալու իրավունքների պաշտպանության, կորցրած գույքի փոխհատուցման կամ փոխհատուցման և սեփականությունից կամ հողի սեփականությունից կամայական գրկվելուց պաշտպանվելու կարևորությունը:

Պինհեյրոյի սկզբունքների համաձայն՝ պետությունները պարտավոր են պայմաններ ստեղծել կայուն վերադարձի համար՝ ներառյալ բնակարանների, գույքի և ապրուստի միջոցների վերականգնումը: Տեղահանված անձինք չպետք է ենթարկվեն խտրականության՝ օգտվելով այդ իրավունքներից՝ անկախ նրանց իրավական կարգավիճակից կամ ազգությունից: Պինհեյրոյի սկզբունքներն ամրապնդում են այն տեսակետը, որ սեփականության պաշտպանությունը և վերադարձի իրավունքը փոխկապակցված տարրեր են, որոնք պետք է պահպանվեն՝ տեղահանված բնակչության համար արդարություն և կայունություն ապահովելու համար:

ԵԶՐԱՅԱՆԳՈՒՄՆԵՐ

Ամփոփելով վերլուծությունը՝ կարող ենք հաստատել, որ Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձինք ունեն վերադարձի անօտարելի իրավունք, որը չի կարող սահմանափակվել իրավական կարգավիճակի հիմքով: Վերադարձի իրավունքն ունի միջազգային իրավունքի ուժով երաշխավորված բնույթ՝ հիմնված լինելով ինչպես Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի և Զաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի վրա, այնպես էլ՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի և համապատասխան դատական պրակտիկայի վրա:

Արդարադատության միջազգային դատարանի՝ 2023թ. ընդունած ժամանակավոր միջոցների վերաբերյալ որոշումը հստակորեն արձանագրում է Ադրբեյջանի՝ վերադարձի իրավունքը հարգելու և ապահովելու միջազգային պարտավորությունը: Սակայն տեղահանված անձանց վերադարձի արդյունավետ իրացման տեսանկյունից շարունակում են պահպանվել մի շարք մտահոգիչ խոչընդոտներ, ինչը հավաստվում է նաև Հայաստանի կողմից ժամանակավոր պաշտպանության երկարացումը մինչև 2025 թվականի վերջը:

Մյուս կողմից, ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքը միանշանակորեն հաստատում է, որ սեփականության իրավունքի ճանաչումը չի կարող պայմանավորված լինել ոչ իրավական կարգավիճակով, ոչ էլ քաղաքացիության փոփոխությամբ: Ըստ Թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի մեկնաբանության՝ «սեփականության» ներառական ըմբռնումն ընդգրկում է նաև փաստացի տիրապետումը, իսկ դրա պաշտպանության իրավունքը տարածվում է բոլոր այն անձանց վրա, ովքեր կապ են պահպանել գույքի հետ՝ անկախ գրանցման փաստից կամ քաղաքացիական պատկանելությունից:

Ելնելով վերոգրյալից՝ հստակ է, որ Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված անձանց՝ ինչպես վերադարձի, այնպես էլ սեփականության իրավունքները վայելում են միջազգային իրավունքի ճանաչում և գործնականում պետք է ունենան պաշտպանության երաշխիքներ: Նրանց իրավունքների իրացումը ենթադրում է անհատական գնահատում և պետությունների կողմից արդյունավետ իրավական և գործնական միջոցների ներդրում՝ ուղղված այդ իրավունքների վերականգնմանը:

¹ Միավորված ազգերի կազմակերպության Փախստականների և տեղահանված անձանց բնակարանների և գույքի վերադարձի վերաբերյալ սկզբունքներին (Պինհեյրոյի սկզբունքներ), հասանելի է հետևյալ հղումով՝ <https://2001-2009.state.gov/documents/organization/99774.pdf>:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մարդու իրավունքների համընդհանուր հրչակագիր. *Հոդված 13*, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=1896>: Մուտք՝ 26.07.2025:
2. *Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիր*. Հոդված 12, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=18500>: Մուտք՝ 26.07.2025:
3. *Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 12-րդ հոդվածի վերաբերյալ Մարդու իրավունքների կոմիտեի թիվ 27 ընդհանուր մեկնաբանությունները*. *պարբերություններ 19-21*: <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1999/en/46752>: Մուտք՝ 26.07.2025:
4. Վերադարձի իրավունքի վերաբերյալ «Human Rights Watch»-ի դիտարկումներ: <https://www.hrw.org/legacy/campaigns/israel/return/index.htm>: Մուտք՝ 26.07.2025:
5. Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության Բնիկ և ցեղային ժողովուրդների թիվ 169 կոնվենցիա. *Հոդված 16*, https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:55:0::NO::P55_TYPE%2CP55_LANG%2CP55_DOCUMENT%2CP55_NODE:REV%2Cen%2CC169%2C%2FDocument: Մուտք՝ 26.07.2025:
6. Միավորված ազգերի կազմակերպության բնիկ ժողովուրդների իրավունքների մասին հռչակագիր. *Հոդված 10*, https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf: Մուտք՝ 26.07.2025:
7. Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին կոնվենցիա. *Հոդված 45*, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=20872>: Մուտք՝ 26.07.2025:
8. Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 1948-ի 194 (III) բանաձև. <https://www.hrw.org/legacy/campaigns/israel/return/un194-rtr.htm>: Մուտք՝ 26.07.2025:
9. «Պաղեստինի ժողովրդի վերադարձի իրավունքը» հետազոտություն. <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-210170/>: Մուտք՝ 26.07.2025:
10. Բոսնիա և Հերցեգովինայում խաղաղության ընդհանուր շրջանակային համաձայնագիրը (*Դեյտոնի հռչակագիր*). <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf>: Մուտք՝ 26.07.2025:
11. Արդարադատության միջազգային դատարանի «Հայաստան ընդդեմ Ադրբեջանի» գործով ժամանակավոր միջոցներ կիրառելու վերաբերյալ Արդարադատության միջազգային դատարանի 2023 թվականի նոյեմբերի 17-ին որոշումը. <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/180/180-20231117-ord-01-00-en.pdf>: Մուտք՝ 26.07.2025:
12. Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա. <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=20870>: Մուտք՝ 26.07.2025:
13. «Լոիզդոլուն ընդդեմ Թուրքիայի » (ըստ Եւրոպան քննություն). *1996 թվականի դեկտեմբերի 18-ի ՄԻԵԴ (Մեծ պալատ) վճիռ, Փանգատ թիվ 15318/89*, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58007>: Մուտք՝ 26.07.2025:
14. «Մենթեշը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի» (ըստ Եւրոպան քննություն). *1997 թվականի նոյեմբերի 28-ի ՄԻԵԴ վճիռ, Փանգատ թիվ 58/1996/677/867*, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58120>: Մուտք՝ 26.07.2025:
15. «Սարգսյան ընդդեմ Ադրբեջանի» (ըստ Եւրոպան քննություն). *2015 թվականի հունիսի 16-ի ՄԻԵԴ (Մեծ պալատ) վճիռ, Փանգատ թիվ 40167/06*, <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-155662>: Մուտք՝ 26.07.2025:
16. «Զիրագովը և այլք ընդդեմ Հայաստանի» (ըստ Եւրոպան քննություն). *2015 թվականի հունիսի 16-ի ՄԻԵԴ (Մեծ պալատ) վճիռ, Փանգատ թիվ 13216/05*,

<https://rilm.am/wp-content/uploads/2022/08/6f7f8c14435e124be4da6143e71ea136.pdf>: Մուտք՝ 26.07.2025:

17. «Քերիմուլան և այլ ընդհանուր Ռուսաստանի» (ըստ Եվրոպան քննություն). 2011 թվականի մայիսի 3-ի ՄԻԵԴ (Մեծ պալատ) վճիռ, Գանգատներ թիվ 17170/04, 20792/04, 22448/04, 23360/04, 5681/05 և 5684/05, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104662>: Մուտք՝ 26.07.2025:

18. «Սազինաձեն և այլ ընդհանուր Վրաստանի» (ըստ Եվրոպան քննություն). 2010 թվականի մայիսի 27-ի ՄԻԵԴ վճիռ, Գանգատներ թիվ 18768/05, <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-98885>: Մուտք՝ 26.07.2025:

19. «Ներքին տեղահանված անանց պաշտպանությունը Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի և Եվրոպայի խորհրդի այլ չափանիշների համաձայն» ձեռնարկ. <https://rm.coe.int/handbook-costas-paraskeva-eng/168076087f>: Մուտք՝ 26.07.2025:

20. Միավորված ազգերի կազմակերպության Փախստականների և տեղահանված անձանց բնակարանների և գույքի վերադարձի վերաբերյալ սկզբունքներին (Պիսիեյրոյի սկզբունքներ). <https://2001-2009.state.gov/documents/organization/99774.pdf>: Մուտք՝ 26.07.2025:

21. Harutyunyan Avetik, Hayrapetyan Sona. "The blockade, depopulation of the Republic of Artsakh and International Law". *Scientific Artsakh*, № 1(20), 2024, <https://tinyurl.com/bdywpyuz>, pp. 9-19. Accessed: 26.07.2025.

WORKS CITED

1. Mardu iravunqneri hamy'ndhanur hrchakagir. Hodvac' 13 [Universal Declaration of Human Rights, Article 13], <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=1896>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

2. Qaghaqaciakan ev qaghaqakan iravunqneri masin mijazgayin dashnagir. Hodvac' 12 [International Covenant on Civil and Political Rights, Article 12], <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=18500>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

3. Qaghaqaciakan ev qaghaqakan iravunqneri masin mijazgayin dashnagri 12-rd hodvac'i veraberyal Mardu iravunqneri komitei t'iv 27 y'ndhanur meknabanut'yunnery'. parberut'yunner 19-21 [Human Rights Committee, General Comment No. 27 on Article 12 of the ICCPR (Freedom of Movement), paras. 19–21]: <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1999/en/46752>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

4. Veradard'i iravunqi veraberyal «Human Rights Watch»-i ditarkumner: [Human Rights Watch – The Right of Return (Observations on the Right to Return)] <https://www.hrw.org/legacy/campaigns/israel/return/index.htm>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

5. Ashxatanqi mijazgayin kazmakerput'yan Bnik ev ceghayin jhoghovurdneri t'iv 169 konvencia. Hodvac' 16 [ILO Convention No. 169 concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries, Article 16], https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:55:0::NO::P55_TYPE%2CP55_LANG%2CP55_DOCUMENT%2CP55_NODE:REV%2Cen%2CC169%2C%2FDocument: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

6. Miavorvac' azgeri kazmakerput'yan bnik jhoghovurdneri iravunqneri masin hr'chakagir. Hodvac' 10 [United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, Article 10], <https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp->

content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

7. Paterazmi jhamanak qaghaqaciakan bnakchut'yan pashtpanut'yan masin konvencia. Hodvac' 45 [Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Fourth Geneva Convention)], <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=20872>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

8. Miavorvac' azgeri kazmakerput'yan Glxavor asambleayi 1948-i 194 (III) banad'ev [UN General Assembly Resolution 194 (III) of 1948]. <https://www.hrw.org/legacy/campaigns/israel/return/un194-rtr.htm>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

9. «Paghestini jhoghovrdi veradard'i iravunqy'» hetazotut'yun [The Right of Return of the Palestinian People – UN Study]. <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-210170/>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

10. Bosnia ev Hercegovinayum xaghaghut'yan y'ndhanur shrjanakayin hamad'aynagiry' (Deynt'oni hr'chakagir) [General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (Dayton Peace Accords)]. <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

11. Ardaradatut'yan mijazgayin datarani «Hayastann y'nddem Adrbejani» gorc'ov jhamanakavor mijocner kirar'elu veraberyal Ardaradatut'yan mijazgayin datarani 2023 t'vakani noyemberi 17-in oroshumy' [International Court of Justice, Order on Provisional Measures in the case Armenia v. Azerbaijan, November 17, 2023]. <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/180/180-20231117-ord-01-00-en.pdf>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

12. Mardu iravunqneri evropakan konvencia [European Convention on Human Rights (ECHR)]. <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=20870>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

13. «Loizodun y'nddem T'urqiayi » (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 1996 t'vakani dektemberi 18-i MIED (Mec' palat) vtwir', Gangat t'iv 15318/89 [Loizidou v. Turkey (Merits), Judgment of 18 December 1996 (Grand Chamber), Application No. 15318/89], <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58007>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

14. «Ment'eshy' ev aylq y'nddem T'urqiayi» (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 1997 t'vakani noyemberi 28-i MIED vtwir', Gangat t'iv 58/1996/677/867 [Mentes and Others v. Turkey (Merits), Judgment of 28 November 1997, Application No. 58/1996/677/867], <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58120>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

15. «Sargsyann y'nddem Adrbejani» (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 2015 t'vakani hunisi 16-i MIED (Mec' palat) vtwir', Gangat t'iv 40167/06, [Sargsyan v. Azerbaijan (Merits), Judgment of 16 June 2015 (Grand Chamber), Application No. 40167/06] <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-155662>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

16. «Chiragovy' ev aylq y'nddem Hayastani» (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 2015 t'vakani hunisi 16-i MIED (Mec' palat) vtwir', Gangat t'iv 13216/05, [Chiragov and Others v. Armenia (Merits), Judgment of 16 June 2015 (Grand Chamber), Application No. 13216/05] <https://rilm.am/wp-content/uploads/2022/08/6f7f8c14435e124be4da6143e71ea136.pdf>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

17. «Qerimovan ev aylq y'nddem R'usastani» (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 2011 t'vakani mayisi 3-i MIED (Mec' palat) vtwir', Gangatner t'iv 17170/04, 20792/04, 22448/04, 23360/04, 5681/05 ev 5684/05 [Kerimova and Others v. Russia (Merits), Judgment of 3 May 2011 (Grand Chamber), Applications Nos. 17170/04, 20792/04, 22448/04,

23360/04, 5681/05 and 5684/05], <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104662>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

18. «Saginad'en ev aylq y'nddem Vrastani» (y'st e'ut'yan qnnut'yun). 2010 t'vakani mayisi 27-i MIED vtwir', Gangatner t'iv 18768/05 [Saghinadze and Others v. Georgia (Merits), Judgment of 27 May 2010, Application No. 18768/05], <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-98885>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

19. «Nerqin teghahanvac' ananc pashtpanut'yuny' Mardu iravunqneri evropakan konvenciayi ev Evropayi xorhrdi ayl chap'anishneri hamad'ayn» d'er'nark [Handbook on the Protection of Internally Displaced Persons under the European Convention on Human Rights and Other Council of Europe Standards, Council of Europe]. <https://rm.coe.int/handbook-costas-paraskeva-eng/168076087f>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

20. Miavorvac' azgeri kazmakerput'yan P'axstakanneri ev teghahanvac' and'anc bnakaranneri ev guyqi veradard'i veraberyal skzbunqnerin (Pinheyroyi skzbunqner) [United Nations Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons (Pinheiro Principles)]. <https://2001-2009.state.gov/documents/organization/99774.pdf>: Accessed: 26.07.2025: (In Armenian)

THE RIGHT TO RETURN AND THE RIGHT TO PROPERTY OF PERSONS FORCIBLY DISPLACED FROM NAGORNO-KARABAKH (ARTSAKH) IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL LAW

SERGEY GHAZINYAN

*Yerevan State University,
Chair of European and International Law, Lecturer
American University of Armenia, Lecturer,
YSU Center for European Studies, Expert,
Yerevan, The Republic of Armenia*

The forced displacement of the population of Nagorno-Karabakh (Artsakh) in 2023 and the resulting questions regarding their legal status have raised a number of legal issues concerning the protection of their right to return and right to property.

This article aims to analyse the scope of these rights and examine whether they may be lawfully restricted based on the legal status of the displaced persons. The applicability of the right to return in the post-conflict context and the recognition of property rights under international and regional legal frameworks are among the central questions addressed.

Based on the analysis of international human rights instruments, the case law of the European Court of Human Rights (ECHR), and comparative post-conflict situations, the article demonstrates that these rights cannot be restricted solely on the basis of legal status.

The rights to return and to property are recognised as continuing rights, subject to protection regardless of an individual's legal classification. The article also elaborates on state obligations and the role of international monitoring mechanisms in ensuring the enforcement of these rights.

In addition to the content-based and comparative analysis of legal instruments, the article also employs a combined examination of legal approaches and an assessment of the practical application of judicial precedents. The study further includes a contextual analysis aimed at identifying the situational factors that emerged in the aftermath of the conflict.

Keywords: *Nagorno-Karabakh, forced displacement, citizenship, right to return, right to property, ECHR, international law, refugees, protection measures.*

ПРАВО НА ВОЗВРАЩЕНИЕ И ПРАВО СОБСТВЕННОСТИ ЛИЦ, ПРИНУДИТЕЛЬНО ПЕРЕМЕЩЁННЫХ ИЗ НАГОРНОГО КАРАБАХА (АРЦАХА), В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

СЕРГЕЙ КАЗИНЯН

*преподаватель кафедры европейского и международного права
Ереванского государственного университета и
Американского университета Армении,
эксперт Центра европейских исследований
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Принудительное выселение населения Нагорного Карабаха (Арцаха) в 2023 году и связанные с этим вопросы правового статуса вызвали ряд юридических проблем, касающихся обеспечения их права на возвращение и права собственности.

Настоящая статья направлена на анализ содержания этих прав, а также на рассмотрение вопроса о допустимости их ограничения в зависимости от правового статуса перемещённых лиц. В центре внимания — как применимость права на возвращение в постконфликтный период, так и признание права собственности в рамках международного и регионального права.

Опираясь на международные документы в области прав человека, прецедентную практику Европейского суда по правам человека (ЕСПЧ), а также сравнительный анализ других постконфликтных ситуаций, статья демонстрирует, что указанные права не могут быть ограничены лишь на основании правового статуса.

Права на возвращение и на собственность признаются как непрерывные и подлежащие защите вне зависимости от юридической классификации лица. В статье также подробно рассматриваются обязательства государств и роль международных механизмов мониторинга в обеспечении реализации этих прав.

В дополнение к содержательному и сравнительному анализу правовых документов в статье также применяется комплексное рассмотрение правовых подходов и оценка практического применения судебных прецедентов. Исследование включает также контекстуальный анализ с целью выявления ситуационных факторов, возникших после конфликта.

Ключевые слова: *Нагорный Карабах, принудительное перемещение, гражданство, право на возвращение, право собственности, ЕСПЧ, международное право, беженцы, меры защиты.*